

Renata Jambrešić Kirin

Afektivne politike produljenog poraća: dvije etnografske naracije iz Slavonije

---

Uz pomoć pojmova afektivnog oblikovanja i posredovanja (Ahmed 2014, 2015, Hutchison 2016) te etičkog i narativnog *upravljanja* baštinom rata (Logan i Reeves 2009, Genger i Ziino 2012, Lončar 2014, Stubić 2019) rad propituje kako se na prostoru zapadne Slavonije – mikrolokaciji s mnoštvom mjesta sjećanja i gustom sedimentacijom povijesnih trauma u njima – oblikuju društveni subjekti u otporu i/ili suglasju s dominantnom politikom pamćenja Domovinskog rata. Analizirani primjeri uključuju aktivnosti lokalnog „poduzetnika“ kulturnog sjećanja (*memory agent*) i utemeljitelja digitalnog arhiva lokalne povijesti, recepciju knjige svjedočenja i dokumentarni film o humanosti pakračkih medicinara u ratu (*Pouke o čovječnosti*, 2017 i 2019). Uz pomoć tih primjera ukazala sam na različite strategije kulturalne, afektivne, pedagoške i ideološke re-representacije te re-animacije lokalne baštine rata u socijalnom i digitalnom okružju kao različite odgovore na bojazan da slabi osjećaj društvene povezanosti s ratnim događajima i braniteljima kao simbolima nacionalnog jedinstva i ponosa.

*neke se stvari ne daju ispričati... / treba osjećati
neke se stvari ne daju prepričati... / treba slušati¹*

Uvodna razmatranja: fluidni strah i bioakustika poraća²

Iako su sve ratom obilježene regije nalik jedna na drugu – s osiromašenim urbanim centrima i opustošenim ruralnim zaleđem, s velikim demografskim

---

1 Iz predstave *Razgovaranje* (2019) umjetničke organizacije *Četveroruka* autorice i redateljice Marine Petković Liker i dramaturginje Maje Sviben.

2 Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-2463 („Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti“). Njegova duža i razrađenija inačica objavljena je na engleskom jeziku pod naslovom „Fear, Humanity and Managing the Heritage of War: Two Narratives from Western Slavonia“ u časopisu *Narodna umjetnost* 57/1: 135–161. Neizvjesne, tjeskobne i opterećujuće afektivne politike znanstvenog rada i istraživanja u uvjetima pandemije uzrokovane koronavirusom uvjetovale su da sam taj rad prevela i priredila za objavljivanje u zborniku umjesto rada izloženog na seminaru Zagrebačke slavističke škole *Emocije u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi* u Dubrovniku 22. kolovoza 2019. godine.

gubicima i emigracijom radno sposobnog stanovništva – svako je mjesto na hrvatskoj periferiji ipak na svoj način okrhnuo ratnom prošlosti i teškoćama odmicanja od nje. Ožiljci na pejzažu ostavljaju traga na mentalnoj i afektivnoj mapi preživljavanja ljudi. Razgovori sa stanovnicima Lipika i Pakraca otkrili su mi da se klasnom raslojavanju i etničkoj distanci pridružilo i pojačano iseljavanje, depopulacija, ekonomska stagnacija i porast obiteljskog nasilja.³ Ozloglašeni slučajevi poput „Daruvarca“ (simbola brahijalne brutalnosti nad ženama) i požeškog župana („lokalnog šerifa“ i obiteljskog nasilnika) u nacionalnim okvirima postali su dokaz stapanja kriminalnog, sistemskog i „privatnog“ nasilja. Osjećaj dodatne marginalizacije stanovnici zapadne Slavonije vežu uz slabljenje prometne infrastrukture, prekid željezničkih veza s Daruvarom (nekad administrativnim i obrazovnim centrom) te izmještanje političke moći u županijski centar u Požegi, kao i uz zapostavljenu ulogu u državnoj politici sjećanja na Domovinski rat. Naime, premda su duljina opsade i fizička ratna stradanja Lipika i Pakraca ujesen 1991. mjerljivi s onima u Vukovaru, ti se gradovi po simboličkom značenju ne mogu mjeriti s Vukovarem (usp. Žanić 2019, Ljubojević 2020, Vugdelija 2020).

Svoj etnografski uvid u pejzaže poraća i moduse „teške baštine“ zapadne Slavonije pokušat su pomiriti s dvama temeljnim izazovima: s izazovom pisanja autoetnografije (usp. Figlerowicz 2012, Škrbić Alempijević *et al.* 2016: 87–102, Marković 2018b: 123) i s odgovornošću istraživača da se suoči s aspektima teške baštine koja podrazumijeva, kako kaže Helena Stublić, „prepoznavanje takvih mjesta i ljudi kojih se to tiče“ (2019: 262). Svoju zadaću mogu donekle usporediti s metodom mjerenja „poremećaja bioakustičkog sustava proizašlog iz Domovinskog rata“ koje provode junaci romana *Drenje* Luke Bekavca (2011).⁴ Naime, riječ je o suptilnoj metafori za uzaludnost, prije svega pozitivističkih i kvantitativnih, znanstvenih postupaka kojima istraživači nastoje „točno“ izmjeriti ambijentalni utjecaj „buke i bijesa“ posljednjeg rata na živu i neživu prirodu Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. Predodžba akustičkih otisaka (odjeka i ureza) ratne katastrofe u tijelima i prostorima, u materijalnom i nematerijalnom krajoliku sugestivna je jer korespondira s metaforom „fluidnog straha“, zapravo tjeskobe, Zygmunta Baumana (2010) koja se poput vode ili zvuka širi, umnožava, uvlači u sve, dodiruje sve i svakoga. Petnaest

3 Mirjana Bilopavlović, dugogodišnja aktivistkinja u području rodni i ljudskih prava te osnivačica nevladine udruge *Delfin* iz Pakraca, trenutno angažirana na projektu psihosocijalne pomoći žrtvama nasilja iz regije tijekom sudskih postupaka, informirala me o porastu obiteljskog nasilja svih vrsta.

4 Govoreći o svojim romanima, ali i neposrednom iskustvu života u poratnoj Slavoniji, Luka Bekavac zatečeno stanje naziva „civilizacijskom kataklizmom“ jer je na djelu „doslovan slom koji iza sebe ostavlja kulturno i ekonomsko rasulo te, prije svega, radikalnu depopulaciju: preživjeli se ne vraćaju samo u preindustrijski način života, nego i u život u gotovo potpunoj osami“. Luka Bekavac, „Nikada ne polazim od neke potpuno formulirane teme ili teze“, *Moderna vremena*, 2014. Usp. <https://www.mvinfo.hr/clanak/luka-bekavac-nikada-ne-polazim-od-neke-potpuno-formulirane-teme-ili-teze>.

godina nakon rata slavonski *noise* za Bekavca više nije ugodno prisjećanje na gerilski otpor, bunt, jedinstvo i samožrtvovanje bivših rokera i pankera, nego tjeskobno stanje besperspektivnosti koje je lako osjetiti, a teško opisati, kao da, citiram:

(...) pustite na nekoga ton od 15 Hz i imate osobu koja je hipnotizirana; neće, naravno, čuti *ništa*, pa će vjerovati da ničega niti nema, ali će osjećati „neobjašnjivu“ tugu, strah, strepnju, nervozu, mučninu, što god hoćete, treba samo kalibrirati frekvenciju prema rezonantnom tijelu. (Bekavac 2011: 131)

O tome kako negativne emocije dugo odjekuju unutar i između tijela zahvaćenih kolektivnom katastrofom, kako trauma cirkulira između pojedinačnih i kolektivnih tijela, kako se umnožavaju psihofizičke i moralne ozljede u situacijama nasilja i suspenzije prava i ljudskih normi pisale su feminističke teoretičarke Elaine Scarry, Sarah Ahmed, Lauren Berlant i Wendy Braun (usp. Hutchison 2016: 63). Scarry je naglasila da moralne ozljede ostavljaju teže i dugotrajnije posljedice jer ne mijenjaju samo osobnost, nego i pojam zajednice, jer „zaostaju u ljudskom tijelu, izvornom mjestu stvarnosti“ (Scarry 1985: 120), potvrđujući ekstremnost i duljinu nasilnih promjena. Međugeneracijski psihološki i društveni doseg ratnih trauma – koji se često iskazuje tropom o *dubokim i nezacijeljenim ranama* – najbolje iskazuju sami kazivači. Tako iskaz Drage M. zabilježen u knjizi Maje Dubljević *Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima* govori o težini obiteljskih trauma:

Zapravo je svu tu frustraciju i taj negativni dio cijele priče iznijela na leđima moja obitelj. I sad osjećaju. I ovog trenutka, i ovog dana, i sutra će osjećati posljedice svega toga. Jer mi više nismo jednaki, niti psihološki, niti fizički podnijeti neke stvari. (...) Ja mislim da je u biti, u Hrvatskoj i šire u cijelom regionu promijenjeno milion, milioni života su se promijenili kompletno, stil, način, normalni tijekovi. Srušena je jedna cijela moralna infrastruktura puno ljudi. Uništene su tisuće, stotine tisuća obitelji. Nema tu onog tko se nije promijenio. (...) To može psiholog gledati, defektolog gledati (...) Međutim on nikad ne može razumjeti otkud. On može samo opservirati. (Dubljević 2010: 174–175)

Kao što su naznačili teoretičari traume, trauma se može razumjeti kao emocionalna bol, nepodnošljiv „unutarnji pritisak“ uslijed kojeg se žrtve ili svjedoci uvijek iznova „bore da progovore o svojoj traumi... da prevedu ono što se dogodilo, da artikuliraju priču koja se ne može u cijelosti zahvatiti mislima, pamćenjem, govorom“ (Hutchison 2016: 79). Premda se čini da u hrvatskom javnom prostoru stalno slušamo nepomirljive i konkurentske, repetitivne i uniformne, kršćanskim i nacionalističkim patosom obojene naracije o (po-)ratnim traumama, od kojih svaka ima svoje „eksperte podržavatelje“ (usp. Najbar-Agičić 2018: 5–19), nedostaju istraživanja međupovezanosti kolektivnih emocija, društvenih procesa i političkih aspiracija. Politički uvjetovane traume uvijek prati politizacija emocija s centrifugalnim koliko i centripetalnim

učincima u zajednici. Samo pojedine politike sjećanja na rat uspjevaju oblikovati afektivne zajednice koje nisu etnički, ideološki, rodno ili interesno isključive. Društveno ovjerene emocije stoga treba promatrati, po mišljenju Emme Hutchison, kao pozadinske snage jednakovrijedne dominantnim oblicima moći: „to kako se osjećamo dio je onog kako predstavljamo, stvaramo, legitimiramo i izvodimo političke stavove, vrednote, privrženosti i politike djelovanja“ (Hutchison 2016: 83). To se ne odnosi samo na kazivače, nego i na istraživače. Upozorenje Dunje Rihtman Auguštin iz 1997. godine vrijedi i danas:

Politički interes i emocije, naime, postoje čak i onda kad autor sebe kontrolira, kad osjećaje nastoji potisnuti, pa možda čak i autocenzurirati. Uostalom izbor teorija na kojima gradi svoju paradigmu donekle je uvjetovan političkim prilikama u kojima živi te ideologijama koje prihvaća ili im se opire. (Rihtman Auguštin 1997: 87)

Nekoliko folklorista, antropologa i etnologa, više-manje neovisno o zahtjevima „afektivnog obrata“ u pripadnim disciplinama (usp. Škrbić Alempijević *et al.* 2016: 64–86), pozabavilo se temom društvenog sjećanja u Hrvatskoj u kontekstu postsocijalističke transformacije, većinom tematizirajući materijalni aspekt „ratne baštine“ (usp. Frykman 2003, Lončar 2014, Potkonjak i Pletenac 2007), to jest memorijalnu kulturu u cjelini.⁵ Najmanje je studija bilo zaokupljeno svim trima aspektima socijalnog alteriteta (Berger i Luckmann 1992: 176) koje ratno iskustvo iz prve ruke trajno proizvodi na, prema Elaine Scarry, tijelima pojedinaca, materijalnoj kulturi i „nematerijalnoj kulturi s aspektima nacionalne svijesti, političkih vjerovanja i samodefiniranja“ (1985: 114). Među istraživačima koji su uspjeli zahvatiti većinu elemenata takvih poratnih promjena u postupanjima, prosudbama i afektivnim očitovanjima ljudi s ratnim ožiljcima ističu se Stef Jansen (2020), Sanja Lončar (2014), Jelena Marković (2018a, 2018b) i još poneki. Oni su svojim radovima afirmirali vernakularne sugovornike na hrvatskoj periferiji kao „jake subjekte“ koji nisu, kako smatra antropolog David Graber: „izrugivani, spljošteni, homogenizirani, nego koji kreativno apropriraju i reinterpretiraju ono što im se dobacuje odozgo“ (Graber 2004: 99).

Mnemonaut s filmskom kamerom

Dojam koji je pronicljivo sažela redateljica Marina Petković Liker, osnivačica konceptualnog teatra *Četveroruka*, nakon istraživanja odjeka kulturne traume (usp. Alexander 2004, Blanuša 2017) u socijalnom krajobrazu Baranje tijekom 2011. godine uvelike odgovara afektivnoj atmosferi koju sam zatekla nekoliko godina kasnije u zapadnoj Slavoniji:

5 Usp. Obad i Bagarić 2020, kao i temat „Performativity – Politics – Community“ časopisa *Slavia Meridionalis*, sv. 19, 2019 koji je uredila Ewa Wroblewska-Trochimiuk.

Ne samo da prošlost ne prolazi nego se pretvara u gotovo nepromjenjivu sadašnjost u kojoj živimo i s kojom smo intimno povezani te koja strahotno prijete da nam oblikuje budućnost. Takvu stvarnost ne oblikuju samo događaji koji su se dogodili, već i intimna mapa svakog pojedinačnog života. Tijekom razaranja ratom i boli nastale time, tijekom procesa uspostavljanja novog života uz propadanje tvornica i ukidanje radnih mjesta, tijekom podržavanja napretka uz odbacivanje ljudi zbog njihovih godina, spola, nacionalnosti ili drugih oblika nepodobnosti – kojima je uglavnom svjedočio najbliži susjed, dojučerašnji prijatelj, takozvani rod... – hrvatsko društvo oblikovalo se u borbi i udaljavanju. Udaljavanju jednih od drugih i udaljavanju samih od sebe. (...) Ono što nedostaje jest pogledati, prihvatiti, razumjeti, suosjećati, pokušati ispričati priču – ne jednu nego mnoge.⁶

No i za jednu jedinu utišanu, tipičnu, a opet drukčiju priču o suočavanju s „događajima koji su proizveli raspad sustava oblikovanja značenja“ (Blanuša 2017: 171) u sredini koja se prije rata ponosila svojim standardom i višetničkom koegzistencijom potrebno je malo etnografske sreće. Meni se nasmiješila kad sam upoznala „čovjeka s filmskom kamerom“, Dzigu Vertova digitalnog doba kojem je kamera poput protetičkog organa, a „opsesija prikupljanjem građe i su-stvaranjem (digitalnih) medijskih objekata“ (Hoskins 2017: 9) smisao života u preranoj mirovini. Digitalni notar većine javnih događaja u Lipiku, Pakracu i okolini obiteljski je čovjek s dvjema odraslim kćerima; formalno nije veteran Domovinskog rata, ali pripada afektivnoj zajednici sredovječnih ljudi koje povezuje neposredno ratno iskustvo i obrana moralnih vrednota zajednice koje je svojim javnim nastupima postavio liječnik dr. Ivan Šreter, ubijen u srpskom logoru Bučje. U svom poznatom govoru u Pakracu povodom proslave prvog Dana državnosti 30. svibnja 1991. godine založio se za hrvatsku državu ravnopravnih naroda po uzoru na Pakrac koji je „i hrvatski i srpski i talijanski i češki, domovina svih građana koji u njoj žive“.⁷ Čovjek kojeg ću u ovom radu zvati Vertov s vremenom je „postao rob svog hobija“ i pretvorio ga u poziv kojem posvećuje svu energiju, vrijeme i učenje novih tehničkih vještina. On je odličan primjer onoga što Martin Pogačar (2017) naziva „postsocijalističkim mnemonautom“, čovjeka koji je, kao mehaničar, svijet plaćenog rada iz industrijskog doba zamijenio volonterskom aktivnošću-pasijom „digitalnog notara“ svoga grada.

6 Usp. opis projekta „Udaljenosti“ umjetničkog kolektiva *Četveroruka*, <http://cetveroruka.hr/2017/12/01/udaljenost-fokusiranje-posustajanje/>.

7 Liječnik Ivan Šreter bio je prvi predsjednik lokalnog ogranka HDZ-a koji isprva nije mogao djelovati legalno. Autor Dražen Bušić snimio je o njemu dokumentarni film *Časnik mirotvorac* (2009), a Zaklada „Dr. Ivan Šreter“ i časopis *Jezik* utemeljili su istoimenu nagradu za „najbolju hrvatsku riječ“, to jest najuspjeliji neologizam svake godine. Do danas nije poznat dan smrti dr. Šretera kao ni mjesto gdje se nalaze njegovi posmrtni ostaci. Zarobljen je 18. kolovoza 1991. u selu Kukunjevcu te prebačen u logor Bučje srpskih pobunjenika. Većina građana smatra da pojedinci iz redova srpske zajednice ne žele otkriti mjesto njegova stradanja da se ne izlože sudskom progonu ili ne kompromitiraju svoj status u zajednici.

Izlazak „na teren“ s kamerom, montiranje materijala i njihovo mikro-arhiviranje na društvenim mrežama, kao i poslovi digitalizacije darovanih i otkupljenih videosnimki iz razdoblja 1991–1995. pomogli su mu da se nosi sa psihičkim problemima nastalima još tijekom služenja vojnog roka u JNA, a otežanima smrću dvoje djece neposredno prije rata. Da nije riječ samo o individualnoj potrebi resocijalizacije uz pomoć društvenih mreža, govori to što se Vertov u pravilu ne koristi društvenim mrežama za komunikaciju, nego „promocijom“ audiozapisa prošle i aktualne stvarnosti zavičajja. Facebookom se ponekad koristi za povezivanje s ljudima koji razmjenjuju audiovizualne „ratne suvenire“, to jest s onima koji traže usluge snimanja videospotova. Naime, snimanjem videospotova za pjevače amatere ostvaruje i dopunsku zaradu, a s ponosom ističe da ne snima svadbe ni druge obiteljske proslave jer mu to ne dopušta odnos prema kameri kao mediju etike i estetike svjedočenja.

Premda mi je projekt svog „digitalnog opismenjavanja“ opisao kao „osobnu psihoterapiju“ nakon liječenja u psihijatrijskoj ustanovi, on ima dublju pozadinu. Kao što misle pojedini antropolozi zaokupljeni problemom ljudske percepcije, razumijevanja, osjećanja i vrednovanja u digitalno doba, poput Andrewa Hoskinsa, pojedince koji prihvaćaju ulogu „memorijskog poduzetnika“ (*memory agent*) na to tjera unutarnja potreba da „podare smisao stvarima kroz predmete (kao vezivno tkivo sjećanja)“, što objašnjava „i njihovu opsesiju prikupljanjem građe i sukreiranjem (digitalnih) medijskih objekata“ (Hoskins 2017: 9). No mogućnosti dijeljenja, razmjene i kolaborativnog stvaranja dokumenata uz pomoć interneta kao „narativne autostrade“ (Wilson 2014: 133) nisu tog vernakularnog memorijskog poduzetnika omele u namjeri da stvori vlastitu kućnu kolekciju i, poput prijašnjih sakupljača „folklornog blaga“, podigne (digitalni) spomenik zavičajnom čovjeku. Na taj način Vertov se pokušao suprotstaviti kratkotrajnosti, anonimnosti i fluidnoj razgradnji historičnosti u digitalnoj sferi, ali i pomoći veteranskim naporima uspostavljanja „istine o Domovinskom ratu“.

Osim snimanja političkih, kulturnih i sportskih događaja, a posebice ceremonija povezanih s komemoriranjem ratnih žrtava i različitim obljetnicama Vertov prikuplja profesionalne i amaterske snimke iz rata u zapadnoj Slavoniji te ulaže mnogo novca, vremena i snalažljivosti u potragu za tim „ratnim trofejima“.⁸ A upravo oni, naizgled paradoksalno, u transnacionalnu afektivnu, digitalnu i generacijsku zajednicu povezuju ljude koji su sudjelovali u ratu s „ove i s one strane“.⁹ Videovrpce kao medij koji obilježava početak postmodernog doba, kao i postmodernih ratova, predstavljaju materijalne i simboličke

8 Kao strastven kolekcionar ratnih videosnimki vezanih uz zavičaj moj je sugovornik bio spreman, kako mi je rekao, „trgovati s crnim vragom“, a s obzirom na to da su na ovom području djelovale snage Banjalučkog korpusa, često je po zapise odlazio u Bosnu i Hercegovinu i Srbiju.

9 Tako u dokumentarnom filmu *Tri* (2008) Gorana Devića trojica vojnika koja su se borila na različitim stranama svjedoče da jedni druge najbolje razumije i slažu se da su za posljednji rat najodgovorniji političari te da je njegovo osnovno obilježje nečovječnost i apsurdnost.

objekte velike afektivne vrijednosti i kao „vezivno tkivo“ povezuju osobno i društveno sjećanje na rat.

Kako je to objasnio Martin Pogačar, slovenski teoretičar, vernakularni su *mnemonauti* postsocijalističkog doba „medijski arheolozi i mikroarhivisti... tehnički opremljeni da iskopavaju i ponovno čine prisutnima/vidljivima fragmente prošlosti“ (Pogačar 2017: 35), oni su povlašteni i zaknuti u isto vrijeme jer raspolažu obiljem audiovizualne građe koja im služi da „prošlost učine prisutnom te obnove konzistentnost i legitimnost individualnih povijesti“ nauštrb „interpretativne složenosti“ (*ibid.*). Naime, *mnemonauti* unutar braniteljske zajednice duboko su frustrirani politikama pamćenja koje, po njihovu mišljenju „iskrivljuju istinu o Domovinskom ratu“ te neprestano mijenjaju i usklađuju različita prisjećanja na rat, to jest kulturne traume njima prouzročene, s ideološkim, socijalnim i pravnim promjenama normi i ponašanja u zajednici. Ukratko, slijedeći Reinharta Kosellecka, možemo reći da se kod te afektivne zajednice s protokom vremena (a riječ je o gotovo 30 godina od početka rata) prostor iskustva (*Erfahrungsraum*) i horizont očekivanja (*Erwartungshorizont*) sve više udaljuju te da: „različita prvotna iskustva... bivaju potisnuta ili konsolidirana u različitim prostorima svijesti ili se integriraju u nove značejske kontekste koji se više ne mogu lako povezati s izvornim, primarnim iskustvom“ (Koselleck prema Rutar 2017: 208).

Poduzetnici kulturnog pamćenja i kompleksni suučesnici etnografskog istraživanja

Usljed upornih pokušaja pripadnika braniteljskih zajednica da povežu svoja (često traumatična) iskustva s očekivanjima za njihovom boljom društvenom i simboličkom gratifikacijom pojavio se mnemonički i komunikacijski medij koji, čini se, ispunjava njihove društvene, etičke i estetske zahtjeve. Riječ je o dokumentarnim filmovima koji su odgovorili na tu „križu veteranskih vrijednosti“ i na iznevjerena očekivanja da će pravni dokumenti poput Deklaracije o Domovinskom ratu iz 2000. godine ili Dokumenta dijaloga¹⁰ iz 2018. godine donijeti jasan „zakon o povijesnom pamćenju“ (usp. Koren 2019: 155) te zamrznuti cirkulaciju značenja i interpretacija ratnih događaja, osoba i ratnih operacija.

Za razliku od hrvatskih igranih ratnih filmova (usp. Jambrešić Kirin 2011) (polu)profesionalni filmovi, poput onih redatelja i ratnog veterana Pavla Vranjicanija *Amarcord 1* (2001) i *Amarcord 2* (2002) te dvaju nastavaka filma *Komšije*

10 Saborsko tijelo Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, čiji su sastav, način rada i javni utjecaj uvelike osporavani u znanstvenoj zajednici, donijelo je 28. veljače 2018. godine takozvani Dokument dijaloga: temeljna polazišta i preporuke o posebnom normativnom uređenju simbola, znakovlja i drugih obilježja totalitarnih režima i pokreta. Usp. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/Vijesti/2018/02%20velja%C4%8Da/28%20velja%C4%8De/Dokument%20dijaloga.pdf>

(2003. i 2004), nude sadržaj koji veterani prepoznaju kao intiman i autentičan, kao „neprerađenu“ stvarnost rata, koji im osigurava emocionalni intenzitet doživljaja koji izostaje kod drugih oblika komemorativne kulture. Za razliku od njegovih brojnih filmova s vlastitim ratnim videomaterijalom ti se filmovi temelje na montaži slučajno pronađenih videozapisa srpskih vojnika i predmet su brojnih rasprava, angažiranog dijeljenja, podržavanja i „gledateljskog užitka“. Osim dojma sirove, necenzurirane ratne stvarnosti „iz prve ruke“ ti filmovi žele ilustrirati „primitivnost“, surovost i ideološku zasljepljenost neprijatelja, ali brojnim prizorima ratne svakodnevice kao da otkrivaju kulturne kodove u kojima sudionici prepoznaju ne samo bliskost pojedinih bojišnica nego i univerzalnu „banalnost zla“, posebice u pozadini vojnih operacija. Isti je slučaj s poluamaterskim filmovima Stipe Majića *Pipe*, bivšeg vukovarskog branitelja, koji kao strastven sineast, redatelj i producent javnosti „želi prikazati što je to Domovinski rat uistinu bio“. Njegovi filmovi *Srce Vukovara* (2017) i *Glavu dole ruke na leđa* (2018), koji je dokumentarno-igrani film, donose neke prvi put viđene videosnimke iz okupiranog Vukovara i srpskih logora. Važno je naglasiti da se ti filmovi prikazuju u organizaciji braniteljskih udruga „od grada do grada“, a nakon projekcija slijedi razgovor i druženje okupljenih.¹¹

Čini se da u amaterskim videosnimkama iz rata i dokumentarcima koji ih sadrže branitelji pronalaze mnemonički i umjetnički medij koji im nudi afektivnu (katarzičnu) proradu iskustva koje je duboko intimno, ali univerzalno za sve ratnike. Zajednički susreti s pojedinim braniteljima u Lipiku i Pakracu uvjerali su me da oni doživljavaju Vertova kao svojevrsnog „dilera duhovne hrane“.

Umjesto „ključnim sugovornikom“ Vertova kao terenskog vodiča i digitalnog savjetnika prije bih nazvala „kompleksnim suučesnikom“ (usp. Potkonjak 2014: 63–67, 95) u bilježenju, arhiviranju i razumijevanju stvarnosti. Za Georga Marcusa etnografsko suučesništvo karakteriziraju dva obilježja: ideja uspostave dobrog odnosa, ali i njegovo naličje, „zli blizanac“ koncepta uspostave odnosa povjerenja i uvažavanja koji nas „upućuje na potrebu ponovnog promišljanja antropologova mjesta i pozicioniranja u odnosu na informanta“ (op. cit.: 66). Naime, prijedlog koji sam iznijela kao gošća javne tribine u Pakracu u lipnju 2006. godine, kojom je Documenta najavila projekt snimanja osobnih sjećanja na rat (usp. Dubljević 2017) – da prikupljena građa jednog dana bude začetak lokalnog arhiva usmene povijesti – omogućio je taj entuzijastični pojedinac.¹²

11 Usp. <https://www.braniteljski-portal.com/stipe-majic-pipe-branitelj-s-trpinjske-cestezasto-nema-filmova-o-domovinskom-ratu-prodao-sam-suprugin-auto-za-film-srce-vukovara>.

12 Svoj projekt digitalnog zavičajnog arhiva zamislio je kao potporu onima koji će „pisati povijest“, to jest članke i knjige o Domovinskom ratu ili pak snimati filmove i dokumentarce o njemu. Vertov nije krio svoje razočaranje dosadašnjom suradnjom s filmašima, koji su se, uz minimalnu ili nikakvu naknadu, često bez zahvale, koristili njegovim materijalima, ali ni ponos što su neke od snimki u njegovu vlasništvu pomogle pojedincima u priznavanju statusa (maloljetnih) branitelja.

No, ipak, umjesto javno dostupnog arhiva usmenih pri-povijesti koji se vodi namjerom „da se osvijetli povijest čitanjem ‚glasa‘“, kako je primijetila Svetlana Aleksijević, Vertov je utemeljio privatni digitalni arhiv, dajući svoj obol „vizualnom obratu“ u pamćenju suvremenosti. Gnoseološku zamku tog obrata najbolje je sažela Susan Sontag rekavši: „Problem nije u tome što ljudi pamte kroz fotografije, nego to što pamte isključivo fotografije. To upamćivanje kroz fotografije zasjenjuje druge oblike razumijevanja i sjećanja“ (Sontag 2005: 70). Tu je potrebu za boljim, dubljim i refleksivnijim razumijevanjem povijesne stvarnosti, paralelnu s kognitivnom „aktivnošću pridavanja smisla sadašnjem trenutku“ (Berlant 2008: 5), jasno izricao moj šutljivi sugovornik očekujući da joj dam svoj aktivan doprinos. Naime, unatoč višekratnoj inverziji uloga istraživača i istraživanog Vertov je predmnijevao da je on zadužen za što bolju snimku, a ja za što bolju (gušću) „interpretaciju“ viđenog i doživljenog na terenu, interpretaciju koja će postati objava „atraktivnog materijala“ na njegovu YouTube kanalu.

Što osjećaš na ovom „strašnom mjestu“? Što ono predstavlja za tebe? ponavljao bi iznova moj suvozač i snimatelj kod spomen-obilježja palim braniteljima u Prekopakri, Bučju, Jagmi, Rakovu Potoku, Dobrovcu, Koritima, Trokutu, suočavajući me s „austom“ autentičnog mjesta stradanja, ali i s folklorističkim postulatima kako svako značenje, a posebice značenje povijesnih događaja, nastaje pregovorom pojedinaca, kazivača i njegova slušatelja (usp. Wilson 2014: 130). Strah od kamere, kojom se nikad ne koristim na terenu, pri svakom je idućem susretu rastao. Moj pristanak da ipak pokušam reći nešto o tome kako se osjećam i što mi prolazi glavom na mjestu nekadašnjeg logora, nekadašnjeg sela, nekadašnje škole u sablasno pustom i polumračnom šumarku, na mjestu amputiranih života i dokinutih budućnosti proizašao je iz profesionalnog samosvladavanja, uz mnogo napora i stresa, kojim ono kognitivno i samosvjesno uvijek iznova pokušava nadvladati osjetilno „uranjanje“ u afektivnu atmosferu. Ili kao što je to zapazila Lauren Berlant (2008: 5): „Razmišljanje prekida struju svijesti novim zahtjevom da se nađe fokus... Mi smo upućeni da vidimo ne neki pojedinačni događaj, nego nastajući historijski okoliš koji možemo osjetiti atmosferski, kolektivnim osjećajem.“

Nikad dostupnija tehnosfera i digitalne baze društvenog pamćenja gotovo svakome omogućuju da se suoči s duhovima „nemirne prošlosti“, ali i s hegemonom nacionalne naracije, te da aktivno pridonese oblikovanju ili opstojanju afektivnih zajednica čiji članovi dijele različit emocionalni doživljaj Domovinskog rata. Njihovo „iskapanje“ amaterskih snimki i kreativno rekombiniranje slika, činjenica i svjedočenja pridružuju se suvremenoj memorijalnoj kulturi na način koji ne možemo jednostavno opisati kao „kontrakulturne činove“ ili pak manifestacije „protupamćenja“. Ideološko i emocionalno sučeljavanje većine braniteljskih grupa s civilnim aktivistima, zagovornicima ljudskih prava, često prerasta u prijepore i sukobe, pa i u „rat sjećanjima“. Usljed straha da slabi osjećaj društvene povezanosti s ratnim događajima kao izvorima nacionalnog jedinstva i ponosa, te pojave možemo pratiti na

presjecištu lokalnih i globalnih silnica jer se, kako tvrde Martin Gegner i Bart Ziina, urednici zbornika *Nasljeđe rata*, „mnogostruke interpretacije prošlosti bore za dominaciju u regionalnim, nacionalnim i globalnim diskursima“ (Gegner i Ziina 2012: 14). S druge strane, pojedini pripadnici veteranskih zajednica nekoć suprotstavljenih strana u digitalnom prostoru pronalaze zajedničke teme, sentimente i podudarne vrednote ratničke muškosti i herojstva u okviru patrijarhalne i nacionalističke kulture. Sve su memorijske geste u digitalnom prostoru dio širih kulturnih procesa koje karakterizira „preobilje informacija, podataka i znanja“ te „intenzitet i zbrkanost digitalnog prezenata“ (Hoskins 2017: 15), kao i osjećaj dezorijentacije u vremenu koju Alex Williams (2013) zove *chronosickness* – „vremenobolja“. Andrew Hoskins smatra da su u postsocijalističkom kontekstu posebice prisutni „nasilje organiziranog zaborava“, „nedostatak političke i društvene vizije“, „politička infantilizacija“ i „histerični antikomunizam“. Dominantna afektivna atmosfera ne ostvaruje se samo kao osjećaj a-historičnosti ili protu-historičnosti, nego kao osjećaj paralelnog su-bivanja u povijesti ili „su-historičnosti“ koji zahtijeva „individualne intervencije u historijski senzorijski“ (usp. Hoskins 2017: 15–21).

U svakom slučaju, to intenzivno terensko iskustvo otvorilo mi je niz pitanja kojima ću se morati vratiti. Osim problema raznovremenog doživljaja „historijskog senzorijski“ istraživača i istraživanog, ali i svih pojedinaca s različitim iskustvima istih događaja, nove okolnosti digitalnih uvjeta stvaranja su-autorstva i „su-historičnosti“ vraćaju u žarište pitanje o statusu istraživača kao onog koji „iskorištava i koji je iskorišten“ (Agar prema Potkonjak 2014: 64). Mojim strahovima od izloženosti javnom pogledu i nadzoru pridružio se i strah od mogućnosti da se narativna komunikacija s kazivačem istim intenzitetom nastavi putem mejlova i društvenih mreža, a zahvaljujući tragovima u digitalnoj sferi svakodnevno sam dobivala informacije o „postovima“ kazivača na njegovu YouTube kanalu. Bez obzira na brojne opasnosti i slijepe ulice demokratizacijski potencijal digitalne sfere otvara neslućene mogućnosti (su)kreiranja budućih istraživanja unutar kojih će se uvriježena asimetrija moći, autoriteta i odgovornosti preraspodijeliti između, kako to kaže teoretičar medija Henry Jenkins, „sudionika koji su u interakciji jedni s drugima prema novom skupu pravila koja još nitko od nas u potpunosti ne razumije“ (Jenkins prema Wilson 2014: 130).

Naracije o herojskim pomagačima kao kontranarativi velike ratne priče

U prvom sam dijelu rada nastojala pokazati kako pojedini stanovnici zapadne Slavonije nastoje ovladati zbrkom sadašnjeg trenutka i „paraliziranom prošlošću“ (Ricoeur prema Kearney 2009: 164) uz pomoć internetske prezentacije naracija vezanih uz lokalna ratna zbivanja i osobna iskustva. U nastavku ću se fokusirati na pokušaje da se pozitivnim naracijama ili kontranarativima rastoči „velika ratna priča“, destabilizira normativni poredak i otvori prostor

za pozitivno političko djelovanje (Demiragić 2018: 69–75; usp. Jambrešić Kirin 2005). Analizirat ću primjer narativne i audiovizualne prezentacije manje poznatog događaja spašavanja psihijatrijskih bolesnika iz bolnice u Pakracu na samom početku Domovinskog rata, koji su njegovi naratori i medijski posrednici nazvali „najhumanijom akcijom Domovinskog rata“. Riječ je o samo jednom primjeru novije strategije humanizacije i etičke reinterpretacije „velike ratne priče“ u kojoj sudjeluju pojedine društvene, umjetničke i strukovne organizacije, pa i same vladajuće strukture, s ciljem da se osude ratni zločini i kršenje ljudskih prava, a pozornost usmjeri na pojedinačne geste humanosti, požrtvornosti i očuvanja etičkih principa. U mom je fokusu testimonijalno-filmski projekt *Pouke o čovječnosti* koji je udružio psihijatre, političare, veterane, teologe i filmaše s lokalnom zajednicom u podupiranju miroljubive – humanistički i etički prihvatljive – kulture sjećanja na rat. Uopćeno govoreći, riječ je o težnji da se tjeskoba suočavanja s ratnom prošlošću zamijeni optimističnim pogledom u budućnost. Oživljavanje vrednota multietničke zajednice vođene humanističkim vrijednostima integralni je dio novije povijesti regije s dvadesetak etničkih manjina.

Osim sveprisutnih komemorativnih rituala, podizanja spomenika i edukativnih posjeta mjestima stradanja, koji se temelje na isticanju binarnih opreka i razlika između pobjednika i gubitnika, i u zapadnoj Slavoniji jačaju pokušaji društvenog afirmiranja pozitivnih ratnih priča koje su narativno najbližnije žanru parabole. Kako je to nedavno pokazao antropolog Nicolas Moll u radu „Promocija pozitivnih priča pomaganja i spašavanja iz rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995: alternativa dihotomiji krivnje i žrtvovanja?“, riječ je o promišljenim naporima – mahom aktera civilnog društva, umjetnika i humanističkih znanstvenika – da se vidljivima učine pozitivni činovi „humanog herojstva“ ili „drugačije figure povezane s ratom: osobe pomagača koje su spasile ljude ‚s druge strane‘“ (Moll 2019: 447). Cilj takvih inicijativa jest promijeniti emocionalni režim zajednice te, nastavljam citat, „omogućiti diferenciraniji pogled na ratnu stvarnost“ i pronaći nove „historijske moralne uzore“ (Moll 2019: 473–474).

Suvremene definicije emocija naglašavaju međuodnos afektivnog, etičkog i spoznajnog.¹³ Socijalni psiholozi pokazali su da društveni zaokreti u smjeru „kultiviranja suosjećanja i stvaranja zajednice“ (Wahl-Jorgensen 2019: 16) imaju pozitivne učinke na načine mišljenja, obradu informacija te donošenje odluka (usp. Clore i Palmer 2009). Pozitivne emocije u nekoj društvenoj sredini stvaraju okružje optimizma i sigurnosti, potiču ekonomsku i druge aktivnosti te stimuliraju donošenje racionalnijih i autonomnijih odluka. Oblikovanje i diseminacija pozitivnih priča o ratnom suosjećanju, pomoći u nevolji i spašavanju života slične narativnoj terapiji koju su 1980-ih razvili

13 Na primjer jedna od definicija kaže: „Emocija je multisistem registracije dobrog ili lošeg i važnosti neke stvari. Različiti tipovi emocija stoga predstavljaju određene načine na koje nešto može biti dobro ili loše“ (Clore i Palmer 2009).

psihoterapeuti Michael White i David Epston,¹⁴ a koja se temelji na trima konstitutivnim elementima: poštovanju osobe, neokrivljavanju i poboljšanju načina samokontrole. Drugim riječima, „naracije o herojskim pomagačima“ rehabilitiraju humanističke uzore ponašanja. One su način ozdravljenja ili de-traumatizacije zajednice pripovjednim događajem o „čudu“ obične ljudske dobrote i pravičnosti gdje je kazivač, kako kažu White i Epston, „tretiran s poštovanjem zbog hrabre odluke da se suprotstavi nevolji“, a članovi zajednice ohrabreni da se koriste „svojim vještinama, sposobnostima, privrženostima, vrijednostima, vjerovanjima i kompetencijama koje im pomažu da mijenjaju svoj odnos prema problemima koji im otežavaju život“. Književni teoretičar Northrop Frye rekao bi da je kod te vrste naracija na djelu antijunak čija je „moć djelovanja jednaka našoj“, koji nije „superioran drugim ljudima, nego svojoj okolini“ (Frye 1957: 33) te koji se suprotstavlja „naopakoj“ ratnoj zbilji.

Kao što folkloristi znadu, pripovijedanje ima ključnu ulogu kako u dugoročnom prijenosu povijesnog sjećanja i oblikovanju društvenosti tako i u utvrđivanju etičkih normi zajednice; sposobnosti čovjeka da razlikuje dobro od zla, ljubav od mržnje. Pripovjedni interes za višeznačne i proturječne situacije, za kognitivnu, vrijednosnu i vremensku višestrukost ljudskih doživljaja i zbivanja omogućuje da čovjek kao *homo narrans*, kako kaže folklorist Michael Wilson, uz pomoć naracija ipak nekako „plovi sve nesigurnijim i nepredvidljivim svijetom“ (Wilson 2014: 125).

Budući da su sve dramatične ratne situacije povezane sa spašavanjem tuđih života, posebice pripadnika „neprijateljske strane“, traumatični događaji, pripovjedni čin ima dvostruku ulogu: linearno posložiti zbrku traume i semantički dati prednost univerzalnom moralu pred patriotskim diskursom koji priznaje samo žrtvovanje za vlastiti narod i domovinu. Shoshana Felman smatra da svako kazivanje o traumatičnom iskustvu izmiče kontroli pripovjedača i djeluje poput udarca (usp. Felman 2002: 179). Učinci nasilja i silovitih zbivanja duboki su i dugotrajni, a za razumijevanje njihovih uzroka i posljedica ponekad nije dovoljan cijeli život. Naratolozi poput Richarda Kearneyja (2009) tvrde da ne postoje priče s jednoznačnom poukom te da je njihovo etičko djelovanje proporcionalno estetskoj složenosti pripovijedanja. Stoga i za poučne priče o etičnim ljudima u mračnim vremenima ne možemo tvrditi da imaju jednoznačnu recepciju niti ih možemo jednostavno interpretirati kao pokušaj rehabilitacije univerzalnog humanističkog obzora dobrote i pravde koji zamjenjuje režim dominantnih patriotskih osjećaja.

I poučne priče o etičnim postupcima u ratu vrsta su pripovijedanja o vlastitom životu te imaju svoje zakonitosti – u selekciji motiva, rasporedu narativnih elemenata i izboru retoričkih postupaka folkloristi prepoznaju utjecaje narativnih žanrova poput legende, parabole ili svjedočanstva. Priče o herojskim pomagačima najbližnje su parabolama, no u suvremenom kontekstu medijski posrednici u većoj mjeri nego pripovjedači (događaja iz vlastitog

14 Više o narativnoj terapiji dostupno je na: <https://narrativetherapycentre.com/about/>.

života) utječu na odabir motiva i afektivni registar ispričovijedanog. Mreža medijskih posrednika i „kreatora“ afektivnog režima odlučuje koji će motivi biti osvjetljeni, a koji potisnuti u drugi plan i na taj su način posrednici naracije u prvom licu najzaslužniji za to da se kompleksne i ambivalentne ratne situacije i protagonisti svode na crno-bijele situacije i karaktere.

Uzimajući u obzir širu društvenu perspektivu, riječ je o vrsti testimonijalnog žanra (usp. Jambrešić Kirin 2005) koji u 21. stoljeću afirmiraju političari i državnici kako bi poticali vrednote humanosti, solidarnosti i brige o bližnjima koje nestaju u neoliberalnim društvima. Tako je po uzoru na izraelski model štovanja „pravednika među narodima“, pojedinaca ne-Židova koji su u Drugom svjetskom ratu spasili ma i jednog Židova od sigurne smrti, Europski parlament 2012. godine ustanovio Europski dan sjećanja na pravednike, na pojedince koji su pomagali Židovima za vrijeme Holokausta, te na one koji su, citiram povelju, „spasavali živote tijekom svih genocida i masovnih zločina (protiv Armenaca, Bošnjaka, stanovnika Kambodže i Ruande), ali i drugih zločina protiv čovječnosti u 20. i 21. stoljeću“.¹⁵

Pouke o čovječnosti i empatijski izazovi

Hrvatski primjer vrijednosne resemantizacije ratnog nasljeđa i njegova afektivnog „prijevoda“ u pozitivnu priču o herojskim spasiocima predstavlja knjiga *Pouke o čovječnosti* (2017) koja donosi zapise usmenih svjedočenja sudionika akcije spašavanja tristotinjak psihijatrijskih i drugih težih bolesnika iz Bolnice „Pakrac“ 29. rujna 1991. godine. Knjigu je priredio medijski eksponirani psihijatar Veljko Đorđević na inicijativu kolegice Marijane Braš koja je kao izaslanica hrvatske predsjednice nazočila obljetnici akcije u Pakracu 2016. godine, a u prikupljanju i obradi svjedočenja pomogli su novinari i suradnici *Glasa Koncila* (Vlado Čutura i Jadranka Pavić) te pakrački branitelj i profesor Josip Huška-Gonza. Spomenuti priređivači publikacije prikupili su dvadesetak intervjuja sa sudionicima akcije – medicinskim osobljem, vozačima autobusa i braniteljima koji su evakuirali bolesnike te štitili konvoj autobusa. Knjigu su objavili Grad Pakrac, Zagrebački institut za kulturu zdravlja, Medicinska naklada iz Zagreba, a proslave su napisali predsjednica Kolinda Grabar Kitarić, ministar hrvatskih branitelja Tomo Medved, ministar zdravlja Milan Kujundžić te Anamarija Blažević, gradonačelnica Pakraca.

No neusporedivo veći medijski i društveni odjek doživio je istoimeni dokumentarni film koji je prema knjizi *Pouke o čovječnosti* režirao Branko Ištvančić 2019. godine, s Veljkom Đorđevićem kao naratorom. Film je snimljen uz potporu Ministarstva hrvatskih branitelja, Grada Zagreba, Grada Pakraca i Zaklade Adris, a promoviran je u Hrvatskom narodnom kazalištu povodom Dana branitelja grada Zagreba i Dana Grada Zagreba 29. svibnja 2019. godine. „Da

15 Više o Europskom danu sjećanja na pravednike dostupno je na: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2012-0205+0+DOC+XML+V0//EN>.

Amerikanci imaju ovakve priče, oni bi zasigurno snimili film koji bi dobio Oscara“, rekla je doktorica Jadranka Pavić, suradnica na knjizi. Ištvančićev film, doduše, nije dobio Oscara, ali je bio zapažen i nagrađen na međunarodnim festivalima dokumentarnih filmova u Parizu i Amsterdamu.¹⁶ Za razliku od knjige filmski je projekt naišao na određene otpore dijela lokalne zajednice i suradnika *Glasa Koncila*, koji su željeli utjecati na sadržaj i etičke poruke filma.

No kako je taj lokalnoj zajednici dobro poznat događaj odjednom postao, citiram uvodnik Veljka Đorđevića, „simbol, kamen međaš, ishodište i putokaz generacijama za podučavanje medicinske etike“, a njegovi protagonisti „heroji čovječnosti, veleposlanici dobra“? Kako je to odjednom okarakteriziran kao „jedan od najčasnijih i najhumanijih događaja Domovinskog rata“?¹⁷ Humana akcija evakuacije bolesnika u zapadnoj je Slavoniji više od dvadeset pet godina doživljavana „kao jednostavna akcija bez puno mudrovanja“,¹⁸ kao čin „svakidašnje čovječnosti“ (Tomo Medved prema Đorđević 2017: 14), koju su samozatajno obilježavali samo njezini sudionici. Isto tako, njezin idejni začetnik Đorđe Gunjević, tadašnji pomoćnik povjerenika Vlade Republike Hrvatske za zdravstvo i socijalnu skrb za Pakrac, objavio je memoarsko-dnevničke zapise o toj akciji (Gunjević 2010; usp. i Dubljević 2010: 70–72), koji nisu izazvali pozornost javnosti. On je akciju u kratkim crtama opisao na promociji zbornika *Pouke o čovječnosti* u Pakracu 16. ožujka 2017. godine:

Akcija nam je uspjela, imali smo volje, znanja i ostaloga. (...) Kad sam došao tog nesretnog jutra, 28. rujna 1991. godine, u bolnicu, nastao je pakao. Imali smo suhe hrane za dva, tri dana, a vodu smo izvlačili iz bunara jer gradskog vodovoda nije bilo. Vidjeli smo da izlaza nema, rekao sam da odlazim i da ću učiniti što budem mogao. Doktor Vidović me ispratio iz bolnice sa suzom u očima, a vjerujte, imao sam ju i ja. Tada sam otišao u Kutinu i kontaktirao tajnicu ministra Hebranga koja mi je rekla da me ministar može primiti tek sutra u 16 sati, no bio sam uporan i uspio sam u namjeri da me primi istoga dana u 18 sati. Iznio sam mu svoj plan i dogovorili smo detalje. Dao je svoju suglasnost nakon čega sam obišao Čazmatrans i uspio dobiti šest autobusa.

16 Dokumentarac je dobio brončanu medalju na 38. natjecanju za najbolji autorski dokumentarni film Međunarodnog radio-televizijskog sindikata (URTI) sa sjedištem u Parizu te je ušao u uži izbor natjecanja „Docs for Sale“ 32. Međunarodnog festivala dokumentarnog filma u Amsterdamu – IDFA-e (2019).

17 Citat iz proslova knjizi *Pouke o čovječnosti* Kolinde Grabar Kitarović, tadašnje predsjednice Republike Hrvatske (Đorđević 2017: 11).

18 Riječi Marka Martinellija, pakračkog branitelja i sudionika akcije, na promociji knjige u Pakracu 16. ožujka 2017. godine. Usp. <https://pakrackilist.hr/pouke-čovjecnosti-promocija-knjige-najhumanijoj-akciji-domovinskog-rata/>.

Krenuli smo put Pakraca. Uspjeli smo, veliko mi je zadovoljstvo, vjerujte mi! Hvala vam što ste me pozvali večeras...¹⁹

Kako se to jedan od dvaju najkontroverznijih događaja iz lokalne ratne povijesti, „mješavina traume i tabua“ opterećena „hegemonijskim prešućivanjem“ (Blanuša 2017: 171), uzdignuo na razinu „korisne prošlosti“ (Koren 2011) i uzora medicinske etike? Kako su to njegovi protagonisti dobili moralne kvalitete „heroja čovječnosti“ jer su, riječima Veljka Dorđevića, u „najtežim ratnim trenucima i stradavanju ostali do kraja sa svojim psihijatrijskim bolesnicima“, slijedili liječnički kodeks i mirnodopske etičke principe? U recentnom kontekstu borbe liječnika s koronavirusom moralna dilema trijaže pacijenata uspoređuje se s najtežom ratnom situacijom. Tako je jedan talijanski liječnik iz Bergama izjavio: „Ovih dana mi nismo heroji. To je naš posao. Na kraju, samo pokušavamo biti korisni za sve.“²⁰

No što je ostalo prešućeno u pakračkoj priči o ratnoj humanosti? Naime, redovito se navodi kako je većina spašenih psihijatrijskih pacijenata bila srpske nacionalnosti, ali se prešućuje da su, na najvišoj razini, vođeni pregovori da srpski pobunjenici preuzmu dio „svojih“ pacijenata ili da se bolnica „žrtvuje“.²¹ Slavi se odlična organizacija, požrtvovnost i hrabrost svih uključenih, ali prešućuje se da je njezin organizator Đorđe Gunjević nakon uspješne akcije završio u logoru u Pakračkoj Poljani, a članovi njegove obitelji doživjeli su različita šikaniranja poput drugih „nepoželjnih“ sugrađana. Kao što svjedoči u svojoj memoarskoj knjizi:

Očito je da me se jedna grupa radnika željela riješiti na bilo koji način, ne birajući sredstva, sve sa željom da oni preuzmu moju ulogu kada smo izašli

19 U razgovoru koji smo vodili 30. studenoga 2017. godine u Lipiku Đorđe Gunjević žalio se da je unatoč državnom odlikovanju 2010. godine (Red Danice hrvatske za osobiti čin hrabrosti i humanitarno djelovanje) morao platiti sto tisuća kuna sudskih troškova jer je izgubio parnicu i pravo na odštetu zbog ozljeda i pretrpljene boli, posljedica torture u logoru u Pakračkoj Poljani gdje je bio zatočen od 11. do 16. listopada 1991. godine, što je kod njega izazvalo „osjećaj nepravde, boli i poniženja“. Požalio mi se i da u posljednje vrijeme zasluge za uspješnu evakuaciju bolesnika pokušavaju „simbolički i materijalno preuzeti drugi“.

20 U intervjuu za *Corriere della Sera* ovaj je liječnik izjavio: „kako su u bolnici u Bergamu došli u situaciju da moraju birati koga će spasiti... odlučuje se prema dobi pacijenta, njegovu općem zdravstvenom stanju i šansama da preživi... ne trošim puno riječi na ljude koji nas danas smatraju herojima, a koji su do jučer bili spremni uvrijediti nas ili prijaviti. I jedno i drugo brzo će se vratiti... A ovih dana mi nismo heroji. To je naš posao. Na kraju, samo pokušavamo biti korisni za sve. Sad i vi to pokušajte.“ Usp. <https://hrvatska-danas.com/2020/03/10/talijanski-lijecnik-opisuje-strasnu-dramu-oko-korona-virusa-sutnja-je-neodgovorna-razumijem-potrebu-da-se-ne-stvara-panika-ali/>.

21 Đorđe Gunjević u svom dnevniku svjedoči da mu je nakon prvotnog odobrenja da akcija počne 29. rujna 1991. ujutro ministar Hebrang popodne oko 16 sati poručio da se akcija obustavlja. Međutim, kako nije mogao uspostaviti poziv sa Zagrebom, on je na svoju ruku dovršio akciju jer je sve bilo dobro pripremljeno za nju (Gunjević 2010: 58).

iz Pakraca. Ovo zaključujem nakon što sam nekoliko puta na vlastite uši čuo ili mi je preneseno mišljenje nekih „što će nam taj Srbin“. (Gunjević 2010: 82)

Prešućuju se i problemi organizacije rada medicinskog osoblja u ratnim uvjetima, kao i onih u izbjeglištvu, jer je ona povjerena ljudima koji nisu poznavali lokalne prilike. Možemo reći da je upravo poznavanje brojnih „problematičnih tragova“ te lokalne ratne priče, kao i udio „šovinističke empatije za vlastitu svojtu“ (Lanzoni 2018: 279), bilo preprekom da se naracija o spašavanju bližnjeg – koji je u ratnom diskursu označen kao Neprijatelj – odmah i jednoznačno interpretira kao herojska naracija. Bilo je potrebno mnoštvo lokalnih i međunarodnih civilnih inicijativa, pacifističkih projekata, političkih pregovora i dijaloga predstavnika različitih konfesija,²² naposljetku i šira društvena afirmacija lokalnog ratnog nasljeđa, ne bi li došlo do proboja poželjne empatije u kojoj „uvriježeno prosuđivanje i uobičajeno rezoniranje odstupa, a iskustvo drugih i drukčijih stupa na scenu“ (Lanzoni 2018: 280).

Upravo zbog navedenih „sivih nijansi“ osporavanja i opravdanosti same akcije spašavanja bolesnika i njezina glavnog aktera još u ratno vrijeme, pripovijest o pakračkim ratnim herojima humanosti nije prerasla u veliku ratnu priču. Iz istog razloga ne možemo je interpretirati ni kao vernakularan obrat (*demotic turn*, usp. Turner 2010) u konfesionalnoj kulturi,²³ uz koju se vežu fenomeni tabloidizacije, sentimentalizma i senzacionalizma, već prije kao strukovno i politički osmišljenu kampanju koja priziva pozitivnu društvenu promjenu. Riječ je, zapravo, o retrospektivnom uranjanju u onaj isti bazen traumatičnog ratnog iskustva iz kojeg je iznikao fenomen „organizirane nevinosti“ o kojem je tijekom rata pisala Vlasta Jalušić – „običaj konstruiranja nacija kao nevinih i istinoljubivih... uz odlučno nijekanje nacionalističkih i rasističkih fantazija“ (Jalušić 2004: 56) – ovaj put sa željom da se otpor „mne-moničkoj hegemoniji“ (Molden 2016) iskoristi za globalnu promociju lokalne priče o ratnoj humanosti. Naime, pripovijest o humanosti vojnika i profesionalnoj etičnosti liječnika i medicinskih sestara koji su redom riskirali svoje živote za spas pacijenata druge nacionalnosti nije rezultat namjere da se na nacionalnoj razini uvede „drukčiji kritički diskurs u obradi teme rata i ljudskog stradanja“ (Vitaljić 2013: 183) unutar „domene društvene odgovornosti i političke akcije“, kako je javnu sferu formulirao antropolog Jeffrey Alexander (2004: 1).

22 Osim katoličkih i pravoslavnih vjernika na području Lipika i Pakraca postoje vjernici Evangeličke (Luteranske) crkve sa sjedištem u Brekinskoj, Baptističke crkve sa sjedištem u Pakracu i Adventističke crkve sa sjedištem u Lipiku. Ekonomski i društveno značajna židovska zajednica gotovo je u potpunosti stradala u Drugom svjetskom ratu.

23 Meryl Aldridge sumira raspravu o „konfesionalnoj kulturi“ povezujući je prije svega s „kontroverznim aspektom tabloidizacije, koju mnogi u medijskoj industriji osuđuju zbog trivijalnosti i degradiranja“. No uz pojam se veže i „pozitivan odgovor publike“, „javno promišljanje subjektivnosti“ i „važno labavljenje granice između javne/racionalne/maskuline i privatne/afektivne/ženske domene“ (Aldridge 2001: 91).

Indikativni iskazi u knjizi i filmu potvrđuju da su se uz profesionalnu pomoć, neku vrstu terapije pripovijedanjem, kao i uz pomoć „prisvajajuće empatije“ (*appropriate empathy*, prema Lanzoni 2018), autentične geste humanosti pojedinaca pokušale pretvoriti u dokaz moralne superiornosti kolektiva koji je, vođen univerzalnim vrijednostima, zaslužen pobijedio (usp. Čolović 2008). Pri tome je izostala svijest o medijaliziranoj autentičnosti onog što Karin Wahl-Jorgensen naziva „afektivnom politikom sjećanja u kasnom kapitalizmu“ (2019: 66) koja se redovito koristi upečatljivim i izrazito emotivnim osobnim pričama da bi zajedničkim suosjećanjem učvrstila veze među članovima zajednice.

Da su obrambeni mehanizmi koji održavaju politički tabu, to jest kolektivne strategije izbjegavanja suočavanja s ružnim ožiljcima ratne prošlosti još uvijek snažno prisutni u političkom nesvjesnom zajednice, pokazuje nam i drugi prešućeni „svijetli primjer“ individualne odgovornosti i moralnog postupanja u ratnom Pakracu. Riječ je o sudbini varaždinskog profesora i ratnog zapovjednika u mirovini Ivana Hitija koji je u veljači 1992. odbio zapovijed da spali biblioteku smještenu u Vladikin dvor u Pakracu, smatrajući da „knjige pale samo najveći barbari poput Hitlera ili danas ISIL-a“ i ne znajući da spašava jednu od najvrednijih zbirki liturgijskih knjiga Srpske pravoslavne crkve.²⁴ Umjesto da biblioteku uništi, Hiti je usred rata organizirao prijevoz knjiga iz Pakraca u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu. Zbog neizvršavanja zapovijedi otpušten je iz vojske, izgubio je mogućnost zapošljavanja u javnoj službi, prozivan je u medijima i rodnom gradu kao izdajnik, a za svoj hrabar i human čin spašavanja neprocjenjivog kulturnog dobra dobio je priznanje tek 2013. godine – prvo u Hrvatskoj, a potom i u Beogradu. Trebalo je četvrt stoljeća da se čin kršenja vojne zapovijedi i „nacionalne izdaje“ prevrednuje u „humani čin spašavanja kulturnih dobara“, da njegov protagonist dobije dva državna odlikovanja, ali ne i javnu promociju i opće priznanje. Čini se da je razlog prešućivanja plemenite geste Ivana Hitija, kako primjećuje politolog Nebojša Blanuša, građansko „suučesništvo u moralnom padu vlastitih vođa“ (2017: 194), što je ujedno glavni razlog da se održava „neki oblik društveno-simboličkog poretka koji reprezentiraju vlasti, herojski preci, sveci i mučenici“ (Blanuša 2017: 177).

Naratološki gledano, da bi priče drugih ljudi dobile „valjanost dokaza“ i moralnih uzora, nije presudan njihov sadržaj, nego afektivni odgovor recipijentata, spremnost šire zajednice da ih prihvati, re-apropriira kao izraz poželjnog zajedničkog iskustva. A to bi značilo da su „ti ljudi napustili prvotni status žrtve“ i „postali akteri i zagovornici pozitivnih društvenih promjena“ (Moll 2019: 461). No folkloristkinja Amy Shuman (2005: 11–18) smatra da je

24 O podvigu Ivana Hitija režiser Branko Lazić iz Banje Luke snimio je dokumentarni film *Biti ili ne biti – Ivan Hiti* (2015). Za njegov hrabar i human čin spašavanja kulturnih dobara hrvatski predsjednik Ivo Josipović uručio mu je orden Reda Stjepana Radića 2013. godine, a Orden svetog cara Konstantina uručio mu je patrijarh Irinej u Beogradu iste godine.

lakomisleno povjerovati da sam čin „izloženosti“ prešućenim iskazima i pripovijestima može postati korektiv dominantnom (u ovom slučaju nacionalističkom) diskursu, da je empatijsko razumijevanje neke potresne sudbine samo po sebi dovoljno za društveni napredak. Bez etički odgovornog pedagoškog i političkog rada na afirmaciji humanističkih vrijednosti, koje najčešće izostaju kod komemorativnog oživljavanja baštine rata, nije moguće postići demokratsko kultiviranje historijske svijesti ni demokratske oblike političkog života zajednice.

Od „teškog nasljeđa“ do univerzalnog morala: zaključna promišljanja

Fokusirajući se na afektivno oblikovanje i posredovanje (Ahmed 2015, Hutchison 2016) te na etičko i narativno usmjeravanje i *upravljanje* memorijalnom baštinom rata (Logan i Reeves 2009, Gegner i Ziino 2012, Lončar 2014, Stubić 2019), pokazala sam kako se na prostoru zapadne Slavonije – prostoru s mnoštvom mjesta sjećanja na ratna stradanja – oblikuju društveni subjekti u otporu i/ili suglasju s dominantnom politikom pamćenja Domovinskog rata. Egzistencijalno i emocionalno opterećeni posljedicama urušene socijalističke ekonomije, ratnih razaranja, osobnih ratnih trauma, kao i povećanom etničkom distancom, žitelji Pakraca, Lipika i okolnih mjesta nasljeđe rata uzimaju kao podlogu za osmišljavanje sadašnjeg trenutka (Berlant 2008: 5), za upisivanje u nacionalnu kulturu sjećanja, ali i kao osnovu za razvoj komemorativnog i edukativnog turizma. Naime, školske ekskurzije u Lipik, Pakrac i Okučane u organizaciji Memorijalnog centra Domovinskog rata „Vukovar“ obavezne su za sve učenike slavonskih škola od 2016. godine. To je povezano s usvajanjem 1. ožujka 1991, datuma napada na policijsku stanicu u Pakracu, kao službenog početka rata u Hrvatskoj, čime je regija dobila na važnosti unutar nacionalne komemorativne kulture. Dominantna nacionalna naracija o ratnoj pobjedi i braniteljskoj žrtvi kao mitska struktura i kultura sjećanja na Domovinski rat kao njezin performativni okvir i ovdje se pokazala prije ekskluzivnom nego inkluzivnom jer nastoji potvrditi, kako to primjećuju Maria Bucur i Nancy Wingfield, „određene grupe kao legitimne nasljednike, a izbrisati podsjetnike na razlikovnu prednacionalnu i subnacionalnu prošlost“ (Bucur i Wingfield 2001: 3), to jest uzrokom je više ili manje prikriivenih oblika diskriminacije i marginalizacije pripadnika manjinskog stanovništva.

Analizirani primjeri prevrednovanja ratne prošlosti i vraćanja povjerenja u vrednote univerzalnog morala kao temelja stabilizacije i budućeg razvoja te regije uključili su privatni digitalni arhiv s audiovizualnim zapisima iz Domovinskog rata i poraća te publikaciju i dokumentarni film o lokalnim „herojima humanosti“ *Pouke o čovječnosti*. Uz pomoć tih primjera ukazala sam na različite strategije kulturalne, pedagoške i ideološke reprezentacije, afektivne re-aproprijacije te performativne re-animacije lokalne baštine rata u socijalnom i digitalnom okružju kao različite odgovore na bojazan da slabi osjećaj

društvene povezanosti s ratnim događajima i spomenicima kao simbolima nacionalnog jedinstva i ponosa.

Jedan od zaključaka istraživanja, koje je uključivalo i moj angažman oko provedbe *oral history* projekta „Sjećanje na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima“ (od 2005. do 2010. godine), jest da je i na hrvatskoj (polu)periferiji zamjetan pomak od ritualizirane i politizirane komemorativne kulture sjećanja prema digitalnoj kulturi sjećanja koja podrazumijeva vernakularnu uključenost te osobni afektivni i stručni angažman oko dokumentiranja ratne građe, njezine narativizacije, digitalne obrade, pohrane i razmjene. Drugi zaključak glasi da su, za razliku od identitarnih skupina, afektivne zajednice fleksibilnije i provizornije, ali sklonije radikalnim oblicima društvenosti i političnosti. Oblikovanje i dijeljenje povišenih emocija među članovima tih zajednica uvelike je posljedica afektivnih politika medijalizirane konfesionalne kulture kojima se potiču patos i viktimoški sentiment, a ratno se nasljeđe održava kao okosnica nacionalnog identiteta. Međutim, neposredno ratno iskustvo, u širokom dijapazonu svojih afektivnih i etičkih poruka, jačanjem digitalne sfere postalo je vidljivije, dobilo je svoje narativne odvjete, kao i mogućnost sudjelovanja u borbama oko političkog značenja ratnog nasljeđa. Vizualni tragovi, zapisi i audiovizualni objekti jamac su afektivnog zajedništva i grupnih pokušaja da se traumatična sjećanja odjelotvore. Treće zapažanje prepoznaje demokratske impulse pojedinih civilnih, umjetničkih i strukovnih projekata kojima se afektivna paradigma provizorne rekonstrukcije zajedništva nastoji nadopuniti ili pak zamijeniti etičkom – etičkim djelovanjem.

Izdvojila sam i dva primjera recentnog detabuiziranja događaja i osoba povezanih s ratnim operacijama u Lipiku i Pakracu, to jest narative vezane uz etično djelovanje ljudi čiji „herojski postupci“ ne odgovaraju dominantnim naracijama u viktimoškom i/ili trijumfalističkom ključu. Osvjetlila sam kulturne okolnosti globalnog zaokreta unutar paradigme sjećanja koji umjesto ratnih zločina i neprijateljstava u središte pozornosti stavlja primjere „humanog herojstva“ ili „spasitelje koji su pomogli ljudima s druge [neprijateljske] strane“ (Moll 2019). Testimonijalno-publicistički (Đorđević 2017) i filmski projekt *Pouke o čovječnosti* (Ištvančić 2019) analiziran je kao domaći primjer tog trenda da se manipulativne i društveno neproduktivne traumatične emocije zamijene rehabilitacijom humanističkih vrijednosti, to jest da se pozornost javnosti usmjeri na etične pojedince koji su se u ratnim okolnostima suprotstavili mržnji, šovinizmu i nasilju. Podrobnija analiza ukazala je na političku nedosljednost tih plemenitih pokušaja i na etičku manjkavost kolektivnog prisvajanja „moralne superiornosti“ pojedinaca te naglasila postavku da etične naracije i empatija nisu dovoljne kako bi se žrtvama kršenja ljudskih prava u ratu vratilo dostojanstvo, pravna i moralna zadovoljština.

Moji su posljednji intervjui sa stanovnicima zapadne Slavonije, na samom početku pandemijske ugroze od koronavirusa, otvorili pitanje usporedbe recentne situacije s ratnim uspomenu na život u izolaciji u mjestima koja su bila odsječena od komunikacija, danonoćno napadana, u stalnom strahu

stanovnika za vlastiti i za živote bližnjih. No za razliku od medijskog forsiranja ratničkog imaginarija kolektivne „borbe s nevidljivim neprijateljem“, moje sugovornice, učiteljice u mirovini, istakle su da im je ratna situacija bila razumljivija i bliža, uglavnom zbog obiteljskog iskustva svih prethodnih ratova. Ono čemu sada svjedoče ne mogu povezati sa sjećanjem na opasnosti od bilo koje druge zarazne bolesti (španjolska gripa, tifus, boginje, kolera) i ugroze pohranjene u kolektivnom pamćenju. Međutim, ono što im ulijeva povjerenje i što ih štiti od medijski potenciranih paranoičnih strahova jest sustav opće zdravstvene zaštite, u koji se pouzdaju. Svaki stanovnik te regije srednje i starije životne dobi na posredan je ili neposredan način povezan s tim sustavom jer je cijeli svoj radni vijek izdvajao za izgradnju i opremu „svojih“ lječilišnih centara, toplica i medicinskih ustanova. Budućim istraživanjima ostaje da pokažu u kojoj će mjeri življeno i komunikacijsko iskustvo te socijalne traume afektivno i značenjski obilježiti aktualni historijski trenutak te kako će se nadalje rabiti narativni obrazac humanog herojstva u izvanrednom stanju.

Literatura

- Ahmed, Sara. 2014. *Willful Subjects*. Durham – London: Duke University Press.
- Ahmed, Sara. 2015. *The Cultural Politics of Emotion*. London – New York: Routledge. 2. izd.
- Aldridge, Maryl. 2001. Confessional culture, masculinity and emotional work. *Journalism* 2/1: 91–108.
- Alexander, Jeffrey C. 2004. Toward a Theory of Cultural Trauma. U: Alexander, J. C. et al. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Bauman, Zygmunt. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bekavac, Luka. 2011. *Drenje*. Zagreb: Profil Multimedija.
- Berlant, Lauren. 2008. Thinking about feeling historical. *Emotion, Space and Society* 1: 4–9.
- Blanuša, Nebojša. 2017. Trauma and Taboo. Forbidden Political Questions in Croatia. *Croatian Political Science Review* 54/1–2: 170–196.
- Bucur, Maria; Nancy M. Wingfield (ur.) 2001. *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Clore, Gerald; Janet Palmer. 2009. Affective guidance of intelligent agents. How emotions control cognition. *Cognitive Systems Research* 10/1: 21–30.
- Cushman, Thomas; Stjepan G. Meštrović. 1996. *This Time We Knew. Western Responses to Genocide in Bosnia*. New York: New York University Press.
- Demiragić, Ajla. 2018. *Ratni kontrananarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Dubljević, Maja (ur.). 2010. *Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima*. Zagreb: Documenta – Centar za suočavanje s prošalošću.
- Dorđević, Veljko (ur.). 2017. *Pouke o čovječnosti. Spašavanje psihijatrijskih bolesnika u Domovinskom ratu*. Zagreb – Pakrac: Medicinska naklada – Zagrebački institut za kulturu zdravlja – Grad Pakrac. [Fotografije Marina De Zan]
- Feldman, Allan. 2015. *Archives of the Insensible. Of War, Photopolitics and Dead Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Felman, Shoshana. 2002. *The Juridical Unconscious. Trials and Traumas in the Twentieth Century*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Figlerowicz, Marta. 2012. Affect Theory Dossier. An Introduction. *Qui Parle. Journal of Critical Humanities and Social Sciences* 20/2: 3–18.
- Frye, Northrop. 1957. *Anatomy of Criticism*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.

- Gegner, Martin; Bart Ziino. 2012. Introduction. *The Heritage of War. Agency, Contingency, Identity*. U: *The Heritage of War* (ur. Martin Gegner i Bart Ziino): 1–15. London – New York: Routledge.
- Graeber, David. 2004. *Fragments of an Anarchist Anthropology*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Gregg, Melissa; Gregory Seigworth; Sara Ahmed (ur.). 2010. *Affect Theory Reader*. Durham: Duke University Press.
- Gunjević, Dorđe. 2010. *Evakuiran u Pakračku Poljanu. Dnevničko-memoarski zapisi*. [Urednik Tihomir Ponoš]. Zagreb: Documenta – Centar za suočavanje s prošalošću.
- Hoskins, Andrew. 2017. The Restless Past. An Introduction to Digital Memory and Media. U: *Digital Memory Studies. Media Past in Transition* (ur. Andrew Hoskins): 1–23. London – New York: Routledge.
- Hutchison, Emma. 2016. *Affective Communities in World Politics. Collective Emotions after Trauma*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jalušič, Vlasta. 2004. Gender and Victimization of the Nation as Pre- and Post-War Identity Discourse. U: *Gender, Identität und kriegerischer Konflikt. Das Beispiel des ehemaligen Jugoslawien* (ur. Ruth Seifert): 26–39. Münster: Lit. Verlag Münster.
- Jambrešić Kirin, Renata. 2011. Strava i dosada egzekutora. Tragom dvaju ratnih filmova (*Crnci i Ordinary People*). U: *Horror – porno – enmui* (ur. Ines Prica i Tea Škokić): 311–337. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Kearney, Richard. 2009. *O pričama*. Prevela Martina Čičin-Šain. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Lanzoni, Susan. 2018. *Empathy. A History*. New Haven – London: Yale University Press.
- Logan, William; Keir Reeves. 2009. Introduction. Remembering places of pain and shame. U: *Places of Pain and Shame* (ur. William Logan i Keir Reeves): 1–14. London – New York: Routledge.
- Lončar, Sanja. 2014. Što i kako s Banijom ili Banovinom dva desetljeća poslije? Baština, sjećanje i identitet na prostorima stradalima u Domovinskom ratu (1991.–1995.). U: *Ponovno iscrtavanje granica. Transformacije identiteta i redefiniranje kulturnih regija u novim političkim okolnostima. 12. hrvatsko-slovenske etnološke paralele* (ur. Marijana Belaj et al.): 161–198. Zagreb: HED – Slovensko etnološko društvo.
- Ljubojević, Ana. 2020. Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru. U: *Devedesete. Kratki rezovi* (ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić): 269–297. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk.
- Marković, Jelena. 2018a. Personal narrative, conspiracy theory and (not)

- belonging. Experiences of war, displacement and estrangement. *Studia Ethnologica Croatica* 30: 253–277.
- Marković, Jelena. 2018b. Silences that kill. Hate, Fear, and Their Silence. *Etnološka tribina* 48: 121–143.
- Molden, Berthold. 2016. Resistant pasts versus mnemonic hegemony. On the power relations of collective memory. *Memory Studies* 9/2: 125–142.
- Moll, Nicolas. 2019. Promoting „Positive Stories“ of Help and Rescue from the 1992-1995 War in Bosnia and Herzegovina. An Alternative to the Dichotomy of Guilt and Victimhood?. *Südosteuropa* 67/4: 447–475.
- Najbar-Agičić, Magdalena. 2018. Zla prošlost. Suočavanje s prošlošću koja opterećuje. U: *Zla prošlost* (ur. Magdalena Najbar-Agičić): 6–19. Zagreb: Srednja Europa.
- Obad, Orlanda; Petar Bagarić (ur.). 2020. *Devedesete. Kratki rezovi*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk.
- Pogačar, Martin. 2017. Culture of the Past. Digital Connectivity and Dispotentiated Future. U: *Digital Memory Studies. Media Past in Transition* (ur. Andrew Hoskins): 27–47. London – New York: Routledge.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: HED biblioteka – FF press.
- Potkonjak, Sanja; Tomislav Pletenac. 2011. Kada spomenici ožive – „umjetnost sjećanja“ u javnom prostoru. *Studia ethnologica Croatica* 23/1: 7–24.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1997. Hrvatska etnologija poslije Gavazzija i Bratanića. Razmišljanje o političkom angažmanu u etnologiji. *Etnološka tribina* 20: 83–93.
- Rutar, Sabine. 2017. The Second World War in Southeastern Europe. Historiographies and Debates. *Südosteuropa* 65/2: 195–220.
- Scarry, Elaine. 1987. *Body in Pain*. Oxford: Oxford University Press.
- Shuman, Amy. 2005. *Other People's Stories. Entitlement Claims and the Critique of Empathy*. Urbana: University of Illinois Press.
- Sontag, Susan. 2005. *Prizori tuđeg stradanja*. Prevela Božica Jakovlev. Zagreb: Algoritam.
- Stublić, Helena. 2019. Lica i naličja baštine. *Studia ethnologica Croatica* 31: 239–264.
- Škrbić Alempijević, Nevena; Sanja Potkonjak; Tihana Rubić. 2016. *Misliti etnografski*. Zagreb: FF press – HED biblioteka.
- Turner, Graeme. 2010. *Ordinary People and the Media: the Demotic Turn*. London: Sage.
- Vitaljić, Sandra. 2013. *Rat slikama. Suvremena ratna fotografija*. Zagreb – Mostar: Algoritam.

- Vugdelija, Kristina. 2020. „Predsjedniče, što je ostalo?“. Etnografija sjećanja na Franju Tuđmana u suvremenoj Hrvatskoj. U: *Devedesete. Kratki rezovi* (ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić): 299–329. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk.
- Wahl-Jorgensen, Karin. 2019. *Emotions, Politics and Media*. Cambridge: Polity Press.
- Williams, Alex. 2013. Escape Velocities. *e-flux* 46. Dostupno na: <http://www.e-flux.com/journal/escape-velocities/>.
- Wilson, Michael. 2014. „Another Fine Mess“. The Condition of Storytelling in the Digital Age. *Narrative Culture* 1/2: 125–144.
- Wroblewska-Trochimiuk, Ewa. 2019. Performativity – Politics – Community. *Slavia Meridionalis* 19. Dostupno na: <https://doi.org/10.11649/sm.2190>.
- Žanić, Mateo. 2019. Tumačenje sjećanja i zamišljanje zajednica u poslijeratnim vukovarskim ritualima (1992.–2015.). *Slavia Meridionalis* 19: 3–22.

Affective politics of the prolonged postwar period: two ethnographic narratives from Slavonia

Summary

Using the concepts of affective community, affective transmission (Ahmed 2015, Hutchison 2016) and affective as well as narrative management of „war heritage“ (Logan and Reeves 2009, Gegner and Ziino 2012, Lončar 2014, Stublić 2019), the article examines how social subjects in Western Slavonia – a micro-location with many places of memory and a dense sedimentation of historical traumas within them – are constructed as resisting and/or conforming to the dominant hegemonic policy of remembering the Homeland War in Croatia. The examples analysed range from the activities of a local „memory agent“ and the founder of a digital archive of local history to the reception of a book of testimonies and a documentary on the humanity of Pakrac medics in the war (*Lessons on Humanity*, 2017 and 2019). Based on these examples, I identified different strategies of cultural, affective, pedagogical and ideological re-presentation and re-animation of local war heritage in the social and digital environment as various responses to fears that the feeling of social connection with war events and veterans as symbols of national unity and pride has been ebbing away.

Ključne riječi: tjeskoba i strah, afektivna zajednica, baština rata, digitalno sjećanje, narativno sjećanje, priče o humanitarnom herojstvu

Keywords: anxiety and fear, affective community the heritage of war, digital memory, narrative memory, positive stories of humanitarian heroism